

Femke Halsema

David en Goliath 2.0

Versterken Social Media de mensenrechten?

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie 31 mei 2012

Femke Halsema

David en Goliath 2.0

Versterken Social Media de
mensenrechten?

treaty of utrecht
chair

Universiteit Utrecht

provincie :: Utrecht

Oratie

Uitgesproken op donderdag 31 mei bij de aanvaarding van de Vrede van Utrecht leerstoel aan de Universiteit Utrecht.

David en Goliath 2.0

Versterken Social Media de mensenrechten?

Nowadays, to say that we are clever animals is not to say something philosophical and pessimistic but something political and hopeful – namely, if we can work together, we can make ourselves into whatever we are clever and courageous enough to imagine ourselves becoming.

Richard Rorty¹

Inleiding

In 1982 viel het Syrische leger de provinciehoofdstad Hama binnen. Daar aan vooraf ging een opstand van de Moslimbroederschap en bloedige aanslagen op de Ba'ath-partij en het regime van de familie Assad. De stad Hama stond bekend als een broeiest van vooral Islamistische opstandelingen tegen het regime.

Vanaf 2 februari 1982 startten grootschalige bombardementen, tanks omsingelden de stad zodat niemand kon vluchten en soldaten werden uit legerhelikopters gedropt. Wat er gebeurde in de drie weken nadien is slechts veel later en mondjesmaat bekend geworden. Soldaten doorzochten huis na huis, roofden de bezittingen, martelden de bewoners en executeerden hen standrechtelijk. Moeders moesten toekijken hoe kinderen voor hun ogen werden doodgeschoten, voordat zij zelf werden vermoord; kinderen zagen hoe hun ouders en grootouders levend verbrandden. De hele stad werd in brand gezet en wat resteerde na de moordpartij was een smeulende ravage en een geschat aantal doden van minimaal 10.000, oplopend tot 45.000 burgers (en waarschijnlijk ligt het werkelijke aantal dichterbij het laatste dan het eerste getal).

De massamoord in Hama is de geschiedenis in gegaan als de meest dodelijke actie ondernomen door een moderne Arabische regering tegen haar eigen volk².

Maar het scheelde weinig of de massamoord in Hama in 1982 was helemaal niet de geschiedenis in gegaan. Van de moordpartijen zelf bestaan geen beelden, ooggetuigenverslagen zijn er nauwelijks, behalve van het handjevol vluchtelingen dat later een veilig toevluchtsoord

vond in het westen. De enkele journalist die na de slachting bij de stad arriveerde, zoals de wereldberoemde Midden-Oosten expert Robert Fisk, kon enkel verhalen van verkoolde lijken en platgebrande gebouwen en huizen³. Pas een maand nadat de massamoord had plaatsgevonden berichtte *Time magazine* voor het eerst over 1.000 doden. Bij het gebrek aan kennis in de internationale gemeenschap kon President Assad senior volstaan met de opmerking: ‘wat gebeurd is in Hama, is gebeurd’⁴. Meer realistische schattingen volgden pas veel later maar omdat de slachting nooit is gedocumenteerd kent het aantal doden een grote variatie.

Nu 30 jaar later is Hama, na de verzetshaard Hom, opnieuw het toneel van bloedige strijd en militair geweld. De cijfers van het aantal doden in geheel Syrië sinds de opstand zo’n 14 maanden geleden uitbrak, variëren tussen de 10.000 en 13.000. In Hama zijn het afgelopen jaar ongeveer 700 doden gevallen, tegenover meer dan 4000 slachtoffers in Hom⁵. Daarbij gaat het om zowel burgerdoden als gewapende rebellen; het aantal slachtoffers aan de kant van het regime-Assad is onbekend. Dat het aantal slachtoffers het afgelopen jaar zoveel lager ligt dan bij de massaslachting in Hama die zich in 3 weken voltrok, is bepaald niet de verdienste van president Assad junior. Dat ook hij niet terugdeinst voor grootschalig en sadistisch geweld bleek recent nog eens toen VN-waarnemers in de stad Houla meer dan honderd doden aantroffen, onder wie 32 kinderen jonger dan 10 jaar⁶.

Een belangrijk verschil tussen 1982 en nu is het grote aantal ooggetuigenverslagen, of zoals Midden-Oosten correspondenten Deborah Amos memoreert bij de BBC: ‘er bestaat geen enkel beeld van het geweld in Hama in 1982. Nu komen YouTube-video’s dag in dag uit en bij honderden online, zodat bruut overheids geweld niet meer verborgen kan blijven. De activisten rekenen hierop, het regime weet het’⁷.

Tegelijkertijd dwingt de vergelijking van Hama in 1982 met de al meer dan een jaar durende opstand in Syrië nu, tot een eerste relativering van het belang van moderne informatietechnologie en Social Media in het tegengaan en voorkomen van geweld en mensenrechtenschendingen. Ja, de wereld kijkt mee.

Het geweld in Syrië wordt door ooggetuigen – en de enkele journalist

die zich toegang weet te verschaffen tot het verscheurde land – gedocumenteerd in artikelen, blogs, video's, foto's en tweets. En met alle bewijzen van buitensporig geweld, het gecalculerde vermoorden van kinderen, het martelen en vermoorden van tegenstanders en onschuldige burgers, geven de Verenigde Naties waarschuwing na waarschuwing af. Westerse en Arabische landen treffen sancties tegen het Syrische regime. Hulporganisaties verzamelen zich aan de grenzen om vluchtelingen op te kunnen vangen; over geld hebben zij nauwelijks te klagen omdat Westerse burgers, verontwaardigd en ontdaan door de vele gruwelijke beelden, graag geld geven. Maar het geweld gaat ook door. Geen blogger of Twitteraar, ook al zijn ze met zijn duizenden en bestaat hun publiek uit miljoenen, is tot nu toe in staat om het geweld, de martelingen, de mensenrechtenschendingen, en de gewelddadige, en soms ook buitensporige reacties van rebellen in Syrië te stoppen. Zoals de Syrische blogger *BSyria* in een tweet memoreerde: 'Homs 2011 = Hama 1982, but slowly, slowly'⁸.

Noodgedwongen, omdat de internationale gemeenschap meekijkt, lijkt Assad zijn tactiek van de verschroeide aarde te vertragen en te verfijnen. Maar 14 maanden en duizenden doden, vluchtelingen en ontheemden verder is er weinig reden om optimistisch te zijn over de afloop van de opstand in Syrië.

Goedemiddag Dames en Heren,

Ik ben mijn oratie nadrukkelijk begonnen met dit Syrische voorbeeld. Niet alleen kan er niet genoeg gesproken worden over het tragische lot van de Syrische bevolking; de onbekende geschiedenis van Hama en de heel bekende maar niet minder treurige werdegang van de inwoners van Homs en Houla, illustreren de grote en de kleine betekenis van Social Media voor democratie en mensenrechten. Welke betekenis Social Media meer precies hebben, daarover gaat deze oratie.

1. Versterken Social Media de mensenrechten? Een definitie

De afgelopen maanden, die ik studierend heb mogen doorbrengen aan de Universiteit Utrecht, zijn namelijk een zoektocht geweest. Beginnend als een gelovige in de ongekende democratiserende

kracht van internet, ben ik geleidelijk veranderd in een gematigde optimist over de bijdrage van moderne communicatiemiddelen aan de bevrijding van mensen uit onderdrukking.

Voordat ik uiteenzet hoe ik tot dit voorzichtige optimisme kom, wil ik eerst de reikwijdte van het onderwerp van vanmiddag beperken en de probleemstelling helder omschrijven.

Voor de verspreiding en vestiging van mensenrechten en democratie zijn andere communicatiemiddelen dan Social Media minstens even belangrijk. De bijdrage van mobiele telefonie aan het mobiliseren van betogers bleek tijdens de Arabische opstanden bijvoorbeeld heel erg groot.

Social Media onderscheiden zich echter doordat het publieke en interactieve toepassingen op het internet zijn die grote groepen mensen tegelijkertijd in staat stellen om informatie uit te wisselen, elkaar virtueel te ontmoeten en met elkaar te discussiëren. Daarmee voegen Social Media een geheel nieuwe dimensie toe aan onze onderlinge communicatie; namelijk die van de publieke uitwisseling van gedachten en meningen tussen grotere groepen bekenden en tussen vreemden.

Tot Social Media reken ik⁹:

1. Samenwerkingsprojecten, zoals bijvoorbeeld Wikipedia en Google Docs;
2. Weblogs, die de gebruikers in staat stellen hun ervaringen en meningen te delen. Hiertoe behoren tekstblogs, al dan niet voorzien van foto's maar ook videoblogs (zgn. vlogs), die in een enkel geval kunnen uitgroeien tot zelfstandige televisiestations. De in 2011 vermoordde Mohammad Nabous veranderde zijn weblog bijvoorbeeld in een live video stream waardoor hij de wereld onafgebroken op de hoogte hield van het geweld in Benghazi in Libië;
3. Websites voor zgn. 'content'-gemeenschappen, waarbij de gebruikers hun informatie delen met andere gebruikers. Hiertoe behoren bijvoorbeeld 'Flickr' voor foto's, en YouTube voor video's. Deze sites hebben grote, bewezen betekenis voor het onthullen van overheids geweld. Denk bijvoorbeeld eens terug aan de moord op de jonge Iraanse vrouw Neda Agha Soltan, wier sterven op straat de hele wereld overging en die een icoon werd van het Iraanse protest¹¹.

4. Sociale netwerksites waarvan Facebook en Twitter de bekendste zijn. Facebook geeft zgn. vriendengroepen de mogelijkheid om blogs, links, foto's en video's te delen en met elkaar te bespreken. Tegelijkertijd kent Facebook ook publieke pagina's die voor iedereen zichtbaar zijn. Volgens een schatting in maart 2012 heeft Facebook inmiddels bijna 840 miljoen gebruikers¹²: omgerekend naar inwonertal zou Facebook na China en India inmiddels het derde land op de wereld zijn¹³. Twitter, dat weliswaar een beperking kent in het gebruik van 140 tekens, brengt meer dan Facebook vreemden met elkaar in contact. Vooral ook omdat er adhoc-groepen kunnen ontstaan rond het gebruik van zogenaamde hashtags, sleutelwoorden waardoor alle wereldwijde informatie op Twitter bij elkaar wordt gevoegd. Hashtags als #tunesia of #syria maken razendsnel de laatste gebeurtenissen in beide landen zichtbaar. Tegelijkertijd is het bereik van Twitter nog kleiner dan Facebook: volgens een recente schatting van het bedrijf zelf verzenden dagelijks ongeveer 140 miljoen gebruikers zo'n 340 miljoen berichten¹⁴.

Een tweede beperking breng ik aan ten aanzien van de mensenrechten die ik bespreek. Het gaat mij met name om de klassieke politieke vrijheden zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid om je te verenigen en om partijen en organisaties op te richten, de vrijheid van religie en de vrijheid van demonstratie en vreedzaam verzet.

Tot slot, een derde beperking. Over de bijdrage van Social Media aan de mensenrechten wordt druk gespeculeerd in talloze wetenschappelijke en journalistieke artikelen maar tegelijkertijd bestaat er heel weinig overeenstemming.

Dat komt als eerste omdat de geschiedenis van de grote internationale gebeurtenissen van de afgelopen jaren waarin Social Media een rol speelden - zoals de Arabische opstanden, de occupybeweging, de strijd van Chinese dissidenten tegen hun staat enzovoort, enzovoort - onvoltooid is. Voor een meer precieze, historiserende analyse van de betekenis van Social Media voor mensenrechten en democratie is het gewoon te vroeg. De auteurs die zich hier wel aan wagen, onderstrepen onbedoeld de onmogelijkheid om de waarheid te benaderen. Afhankelijk van de overtuiging van de auteur, de voorbeelden die hij selecteert, de mate waarin hij behoort tot de school van de internet-

utopisten of die van de internet-sceptici, is zijn oordeel over de maatschappelijke en politieke betekenis van Social Media.

In de tweede plaats is niet alleen de maatschappelijke geschiedenis die door Social Media wordt beïnvloed onvoltooid, de technologische ontwikkelingen zijn allesbehalve eenduidig. Er zijn talloze voorbeelden van technologische innovatie die mensen in staat stellen zich te bevrijden van tirannie en zich te emanciperen. Er zijn talloze vormen van innovatie die het tegengestelde effect hebben. Er vindt, ook terwijl ik hier spreek, een wedren plaats om de macht en de vrijheid van het internet op vele niveaus: tussen autoritaire en democratische staten, tussen staten en terroristische of criminele organisaties, tussen burgers en staten, tussen burgers en bedrijven, tussen bedrijven en bedrijven. Voorspellingen over de ontwikkeling van internet zijn nauwelijks te maken, net zo min als over de politieke en maatschappelijke reacties erop.

Omdat we de toekomst niet kennen, kan mijn antwoord op de vraag 'Versterken Social Media de mensenrechten?' ook alleen maar voorlopig zijn, en onvermijdelijk enigszins subjectief. Maar voor ik dat antwoord formuleer wil ik u eerst schetsen waar we staan in Social Media, en in het debat erover.

Optimisme

Vanaf het prille begin van internet is de mobiliserende kracht ervan beschreven. Als een heel vroeg voorbeeld daarvan geldt de opstand van de bevolking in Chiapas in het Zuiden van Mexico in 1994. Dit lokale conflict met de centrale Mexicaanse staat over de achterstelling en discriminatie van de van oorsprong Indiaanse bevolking, kreeg via internet wereldwijde belangstelling en momentum. In 1999 was er het protest tegen de World Trade Organisation in Seattle, the Battle of Seattle, waarbij ongeveer 40.000 internationale activisten op straat en in cyberspace een netwerk vormden. Hoe massaal dit protest misschien ook was, kenmerkend eraan was wel dat het zich beperkte tot professionele activisten en weinig steun kreeg van gewone burgers. Een overtuigender voorbeeld van de mobilisatiekracht van internet zijn de grote, wereldwijde demonstraties die plaatsvonden op 15 februari

2003 tegen de oorlog in Irak. In 60 landen gingen tegelijkertijd miljoenen mensen de straat op. De Belgische onderzoekers Van Laer en Van Elst beschrijven deze anti-oorlogsdemonstraties tegen Irak als een historische doorbraak in het mobiliserend vermogen van internet¹⁵. Tegelijkertijd relativeren zij de betekenis ook omdat uit onderzoek blijkt dat het overgrote deel van de demonstranten niet verder dan 200 kilometer wilde reizen. Weliswaar was het onderwerp (de oorlog in Irak) internationaal, de betrokkenheid en bewogenheid was lokaal, of op zijn best nationaal. Internet bleek een heel effectief instrument in de afstemming van het tijdstip waardoor het protest aan kracht won; het massale karakter van de demonstraties werd in sterke mate bepaald door verzet tegen besluiten van de nationale overheden over de oorlog in Irak.

Grofweg tot de Arabische opstanden (en daar reken ik de Groene Revolutie in Iran ook toe) is de betekenis van internet vooral gelegen in het bekendmaken van data voor demonstraties en in het mobiliseren van potentiële demonstranten. Ook ontwikkelt internet zich vanaf ongeveer 2000 tot een heel effectief instrument om ondertekenaars voor petities te werven, 'sit-ins' te organiseren, geld te doneren voor goede doelen, politici met emailbombardementen van gedachten te doen veranderen, parlementaire initiatieven te forceren enzovoort. Maar het kenmerk van alle acties en protest is dat het doel al is geformuleerd door een kleine voorhoede die elkaar kent en in 'real-life' ontmoet. Internet en vooral Social Media blijken een geschikt instrument voor het bekendmaken en verspreiden van hun plannen, maar deze ontstaan en veranderen niet of nauwelijks als een gevolg van de contacten met anderen op het internet. Bovendien gaat het tot die tijd hoofdzakelijk om acties van Westerse demonstranten tegen hoofdzakelijk democratisch gekozen regeringen.

Met de Arabische opstanden verandert de functie en betekenis van Social Media wezenlijk.

Laat ik dit illustreren door u eerst terug te voeren naar het begin ervan. Op 10 december 2010 steekt de Tunesische straatverkoper Mohamed Bouazi zichzelf, uit woede en wanhoop over de eindeloze treiterijen door de overheid, in brand voor het kantoor van de gouverneur. Als hij een maand later overlijdt, heeft zich via blogs, Facebook en sms een woedende koorts door het hele land verspreid. Vrienden en familie vinden elkaar op internet, vermengen zich met vreemden in hun gezamenlijk rouw en woede over de politieke corruptie en het despotische regime. Op YouTube verspreiden zich persiferende filmpjes en online worden op zo'n schaal grappen gemaakt dat het regime het nakijken heeft. Bij zijn dood verspreidt het virtuele protest zich naar de straten en de pleinen. Beelden van protesten verschijnen op Facebook en YouTube, Al Jazeera neemt het over, en dit verheugt het protest. Het regime tracht Facebook, Twitter en Youtube aan banden te leggen maar internationale hackers zoals Anonymous helpen de demonstranten om de internetbans te breken. Bloggers worden gevangen gezet maar in aantallen nemen de betogers enkel toe. Op 14 januari, een maand nadat de woede loskomt op internet, vlucht dictator Ben Ali naar Saoedi Arabië. En ondanks dat de officiële, door de staat gerunde media de protesten negeert, spreidt het protest zich naar Algerije en daaropvolgend naar Oman, Jemen, Egypte enzovoort. Ondertussen is in Egypte een lokale Google-baas een Facebook-groep begonnen ter nagedachtenis van Khaled Said, een 28-jarige blogger die medio 2010 door de politie is doodgeslagen. Zoals Bouazi in Tunesië, wordt Said een icoon van verzet in Egypte. Op 25 januari vult het Tahrir-plein in Cairo zich voor het eerst. Mubarak in Egypte reageert ongeveer hetzelfde als het Tunesische regime en hij probeert het land te 'unpluggen'. Hij slaagt daar niet langer in dan vier dagen, tegen een geschatte financiële schade van 90 miljoen dollar. De nieuwsservice van de Moslim Broederschap wordt bijvoorbeeld verboden maar deze blijft vanuit Londen gewoon nieuws brengen. Het onverwachte neveneffect van de reactie van Mubarak is bovendien dat middenklasse-Egyptenaren die het nieuws over de protesten vooral thuis op het internet volgen, ook de straten intrekken of naar het Tahrirplein komen en de massa daar doen groeien¹⁶.

De rest is geschiedenis. Als dominostenen vallen de Noord-Afrikaanse en Arabische regimes, soms relatief vreedzaam, soms na een woedende burgeroorlog zoals in Libië.

Maar niet overal. Na de Groene Revolutie heeft het Islamitische regime in Iran de vrijheid van burgers nog verder beperkt. De strijd in Syrië is van een grote gruwelijkheid, waarbij het regime tot op heden burgers op het net en in de straten met grof geweld weet te onderdrukken. In Saoedi-Arabië zijn er slechts kleine, maar wel heel symbolische protesten zoals het prachtige ‘women2drive’, van vrouwen die het verbod op autorijden tarten en hun ritjes op Facebook plaatsen en wereldwijde bekendheid geven.

Twee jaar nadat de Arabische opstanden losbarstten is echter ook in de landen waar de bevolking dictatoriale regimes omver wist te werpen, de sociale en politieke tussenstand – zacht gezegd – ambivalent. Militairen behouden macht, transitieregeringen blijken soms de totalitaire trekken van de voorgangers te vertonen, Islamisten proberen de macht te grijpen en blijken in een aantal gevallen de mensenrechten in ieder geval niet voor vrouwen te laten gelden.

De niet even vrolijk stemmende opbrengst van de Arabische opstanden laat onverlet dat zich inmiddels wel van velen optimisme heeft meester gemaakt over de bijdrage van Social Media aan democratische omwenteling.

Daarbij moet vanzelfsprekend direct worden aangetekend dat vele factoren bijdroegen aan de Arabische opstanden. De langdurige sociale en politieke onvrede, in de eerste plaats. De geleidelijke opkomst van liberale middenklassen en internationaal georiënteerde studenten die de middelen en de eloquentie bezaten om uitdrukking te geven aan die sociale onvrede en deze te helpen verspreiden. De aanwezigheid van iconen van onderdrukking, zoals Bouazi in Tunesië en Said in Egypte, waardoor de bevolking zich verenigde in collectieve rouw en verontwaardiging. Bovendien varieerden de bepalende factoren voor de opstanden van land tot land.

Maar, stellen de Amerikaanse wetenschappers Howard en Hussain, de constante en ook bepalende factor in alle opstanden, was Social Media en in een tweede instantie de klassieke media (met name Al Jazeera dat YouTube-filmpjes, Facebook-oproepen en berichten van bloggers razendsnel verder verspreidde). Dat de opstanden zich als een inktvlek

van land tot land konden spreiden, vond ook dankzij internet plaats¹⁷.

Bovendien speelde Social Media niet alleen een grote rol in de spreiding van het virus van verzet, maar door de populariteit ervan veranderde ook de aard van het protest. Namelijk:

1. De Arabische opstanden waren overwegend 'leaderless revolutions'. In de meeste landen ontbrak het aan charismatische leiders die het protest verwoordden en het verzet kanaliseerden. De 'leaderless revolution' lijkt een nieuw historisch fenomeen dat zich niet enkel bij de Arabische opstanden voordeed, maar waarop bijvoorbeeld ook de Occupybeweging drijft en dat zijn kracht in hoge mate dankt aan Social Media¹⁸. In de Arabische landen ontwikkelden de overwegend jonge demonstranten via Social Media gezamenlijk een eigen vocabulaire. In plaats van met leiders, solidariseerden zij met mediagenieke slachtoffers van de regimes die in blogs en video's iconen van protest en vrijheid werden.
2. Anders dan bijvoorbeeld bij eerdere protesten, zoals in Seattle of tijdens de anti-Irak demonstratie, werden in de internetgemeenschappen in de Arabische landen ook 'sterke', meer duurzame banden gekweekt. De Facebookcontacten, de steun aan webloggers hield niet enkel stand voor de duur van een demonstratie, het verspreiden van een digitaal pamflet, maar vertaalde zich in onderlinge solidariteit en hulp aan elkaar. De veelgehoorde kritiek dat internet en met name Facebook alleen 'zachte' weinig betekenisvolle gemeenschappen kweken werd tijdens de Arabische opstanden gelogenstraft¹⁹.
3. Dat kwam vooral tot uitdrukking in de rechtstreekse relatie die ontstond tussen virtueel protest en de straat. Het protest vond gelijktijdig plaats op internet en op de pleinen en versterkte elkaar: via Facebook verzamelden mensen zich, eerst virtueel en daarna op straat; filmpjes van protesten en politiegeweld in de straten vonden hun weg op het net en leidden tot nieuwe acties. De demonstranten creëerden een nieuwe, 'hybride' publieke ruimte, deels virtueel, deels in *real-life*. Het protest kreeg daardoor 'body', werd letterlijk zichtbaar en sterk, en door het regime of bijvoorbeeld de internationale gemeenschap niet meer te negeren²⁰.

4. Paradoxaal genoeg leidden de pogingen tot censuur van bloggers en anderen, of het maken van firewalls in bijvoorbeeld Tunesië en Egypte, tot een verheving van de protesten. Niet alleen kregen de Egyptische Said en de Tunesische Bouazi al snel een martelarenstatus, gewone toekijkende burgers accepteerden niet dat zij van internet werden afgesneden. De censuur, het ‘unpluggen’ van gewone, gezagsgetrouwe burgers maakte van internet meer dan alleen een instrument om geïnformeerd te zijn; ‘online’ zijn werd een bewuste daad van politiek verzet. Het gevolg was dat de populariteit van weblogs, Facebook en Twitter alleen maar toenam en het platleggen van internet ertoe leidde dat meer gezagsgetrouwe burgers, die normaliter hun huizen niet zouden verlaten, zich aansloten bij de protesten in de straten.

Scepsis

Tegenover de optimistische verwachtingen van het vermogen van Social Media dat de Arabische opstanden heeft losgemaakt, staat ook de nodige, goed beargumenteerde scepsis.

Uit een recente studie van *Freedom House* blijkt dat de internetvrijheid in 37 onderzochte landen tot 2011 in tien jaar tijd ernstig is afgenomen. Tot de landen die het slechtste scores in internetvrijheid behoren met name die in Afrika en Azië, en bijvoorbeeld Rusland²¹. Daarbij moet wel nadrukkelijk worden aangetekend dat de veranderingen in een aantal Arabische landen niet volledig zijn onderzocht.

Internetdeskundige Evgeny Morozov schetst in een indrukwekkende studie, getiteld *The Net Delusion*, een verontrustend beeld van de toegenomen internetcensuur en -surveillance door staten²². Ook de Arabische opstanden hebben zijn somberte over toenemende censuur en afnemende vrijheid niet verminderd; eerder verwacht hij een terugslag in zowel de betrokken landen als in dictatoriale staten waar de opstanden met angst en beven zijn gadegeslagen. Weliswaar erkennen een groot aantal regimes inmiddels dat het platleggen van internet niet werkt maar dat betekent niet dat zij zich beter gedragen jegens hun bevolking. Eerder grijpen zij naar andere, meer geraffineerde middelen. Morozov noemt bijvoorbeeld het gericht *offline* halen van dissidente bloggers en het criminaliseren van derden,

zoals bijvoorbeeld YouTube, voor de verspreiding van een staat onwelgevallig materiaal. Inmiddels hebben Iran, Rusland en Turkije stappen gezet om internet te nationaliseren, beginnend met nationale emailprogramma's en zoekmachines, en zo burgers af te snijden van het WorldWide Web. Iran is inmiddels, voor zover bekend, het meest ver gevorderd met de ontwikkeling van 'Halalnet', een intranet dat volgens de autoriteiten is onderworpen aan Islamitische principes²³. Het kost weinig verbeeldingskracht te bedenken wat dit voor andersdenkende en vrijheidzoekende burgers betekent.

Morozov stelt dat de technologische innovatie waarvan regimes zich kunnen bedienen niet grenzeloos is maar hij waarschuwt ook voor de onverdachte sociale en politieke gevolgen die dit kan hebben.

Bijvoorbeeld in China zijn ondertussen de zogenaamde 'fifty-centers' berucht geworden: burgers en partijleden die 50 cent ontvangen per propagandistische uitspraak op weblogs en Facebook, met als doel om internetgemeenschappen te ondermijnen. Morozov beschrijft ook dat regimes, sinds het platleggen van internet hen internationaal een slechte naam bezorgt, vaker teruggrijpen op oude welbekende methoden, zoals het simpelweg oppakken en gevangenzetten van bloggers en anderen.

In reactie wijken activisten en dissidenten uit naar netwerken die de anonimiteit garanderen, zoals het door de Amerikaanse overheid opgezette en medegefinancierde netwerk Tor. Maar aangezien Tor ook een vluchtheuvel blijkt voor pedoseksuelen die kinderporno willen verspreiden, is een reële vraag hoe lang de anonimiteit gewaarborgd zal zijn. Temeer daar ook Wikileaks zich van Tor bedient, en de Amerikaanse overheid de afgelopen twee jaar weinig heeft nagelaten om Wikileaks te marginaliseren²⁴.

Van een geheel andere orde is de culturele kritiek die sceptici verwoorden. In een geruchtmakend en vaak aangehaald artikel in *The New Yorker*, met de veelzeggende titel 'Small change: why the revolution will not be tweeted' hekelt Malcolm Gladwell internet-utopisten. Hij meent dat de zwakke relaties op Facebook, de oppervlakkige vriendennetwerken waarin talloze petitie voor goede doelen rouleren, geen werkelijk toegevoegde waarde hebben ten opzichte van het risicovolle activisme op straat van bijvoorbeeld de zwarte burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten. Volgens Gladwell zijn

de sociale netwerken op internet ongeschikt om werkelijk sociale en democratische veranderingen af te dwingen. In zijn woorden: 'Facebook-activisme is alleen succesvol in het bijeenbrengen van mensen die niet gemotiveerd genoeg zijn om werkelijke verandering af te dwingen'. Facebook en Twitter verzamelen dus, met andere woorden, leunstoelactivisten.

Hij vindt steun bij cultuurpessimisten die internet vooral beschouwen als een poel van porno, consumentistische afleiding en schreeuwerig individualisme. Het idee dat toenemend gebruik van internet, ook door onderdrukte burgers in China, Rusland of de Arabische wereld, zal leiden tot meer sociaal activisme noemen Gladwell en anderen een grove misvatting. Juist daar waar het dagelijkse leven weinig ontspanning en plezier mag kennen, zullen mensen eerder vluchten in gemakzuchtige en triviale afleiding dan internet te gebruiken voor verzet tegen de staat die hen onderdrukt²⁵.

Vergelijkbare culturele kritiek op internetoptimisten is dat men een naïef wereldbeeld heeft van de goedheid van de gebruikers. Hoezeer de Arabische opstanden, en in mindere mate de Occupybeweging, laten zien dat vrijheid- en democratie-zoekende burgers elkaar weten te vinden via Social Media; de internationale Jihad en El Qaeda hebben de afgelopen jaren minstens evenveel voordeel gehad van internet. Of zoals een hoge Amerikaanse ambtenaar het een paar jaar geleden formuleerde: 'Al Qaeda was eating our lunch on the internet'²⁶. Overigens voegt hij daaraan toe dat met de intrede van Facebook, en Twitter, allen Amerikaanse bedrijven, El Qaeda inmiddels fors op achterstand is gezet. In de woorden van diezelfde ambtenaar: 'Those sites give the U.S. a significant competitive advantage over terrorists. Al Qaeda is stuck in Web 1.0'.

Het waarheidsgehalte van deze bewering is nauwelijks te controleren en het laat onverlet dat internet ook heel veel radicaal, gewelddadig en reactionair extremisme herbergt. Veel bloggers in bijvoorbeeld Rusland, China en Iran zijn, al dan niet uit vrije keuze, meer reactionair dan de regimes die op hun internetactiviteiten toezien, zoals veel van deze bloggers ook juist dissidente websites proberen te hacken.

Een voorzichtige plaatsbepaling

Dames en heren, het is tijd om voorzichtig mijn plaats te bepalen tussen optimisten en sceptici over de betekenis van Social Media voor mensenrechten en politieke vrijheid.

Als eerste, het eenvoudige en voor de hand liggende antwoord op de cultuurkritiek die ik zojuist weergaf is dat internet, en Social Media in het bijzonder, vanzelfsprekend geen betere mensen scheppen. Social Media zijn in principe neutrale platforms die zowel voor goede als voor kwade zaken worden aangewend. Ook het antwoord op cultuurpessimisten die menen dat op internet vooral porno, oppervlakkigheid en schreeuwerigheid zegevieren, is gelijklozend. Hierin verschillen Social Media niet wezenlijk van andere media. De gemakkelijke veronderstelling van toenemende vervlakking en trivialiteit is weinig historisch. Pessimisten lijken te vergeten dat, zoals de Amerikaanse mediaprofessor Clay Shirky het beeldend beschrijft, de introductie van de boekdrukkunst ertoe leidde dat veel meer mensen erotische verhalen gingen lezen en niet de 95 stellingen van Martin Luther²⁷. Of, ter illustratie, terwijl de Engelse kwaliteitskrant *The Guardian* dagelijks door zo'n 215.000 mensen wordt gekocht, wordt de Tabloid *The Sun* per dag 2.6 miljoen keer verkocht, grofweg 12 keer zo vaak²⁸.

Interessanter is dat de blogger Ethan Zuckerman overtuigend heeft betoogd dat dissidenten en activisten in totalitaire staten hun vrijheid vaak juist danken aan de oppervlakkige interesses van miljoenen gebruikers²⁹. Volgens zijn 'cute cat-theory' gebruiken de meeste mensen internet om stukjes te schrijven over hun vakantie en hobby's, en foto's te plaatsen van hun schattige kat. En inderdaad wie bij Google 'cute cat' invoert wordt in 0,18 seconde op ruim 77 miljoen afbeeldingen getraceerd.

Volgens Zuckerman is het wezenlijk dat Social Media hoofdzakelijk voor banale doeleinden worden gebruikt. Zoals hij stelt, als 'Flickr' waarop iedereen foto's kan plaatsen, bijvoorbeeld 'Protestr' zou heten, dan zou elke gebruiker ervan in een totalitaire samenleving ogenblikkelijk worden geblokkeerd. Juist omdat activisten zich op het wereldwijde web tussen ons, gewone gebruikers, kunnen verschuilen,

kunnen zij bewijzen van staatsgeweld en dissidente opvattingen verspreiden.

Hoe belangrijk het is dat banaliteit en dissidentie gemengd zijn in Social Media, wordt ook aangetoond door het grote fiasco van 'Haystack', een programma voor encryptie en veilig internetverkeer dat de Amerikaanse overheid speciaal ontwierp voor dissidenten en activisten tijdens de Groene revolutie in Iran. De onvoorziene consequentie daarvan was dat de gebruikers ervan voor de autoriteiten per definitie verdacht waren en met gemak konden worden opgepakt³⁰.

Terwijl cultuurkritiek op Social Media tot op grote hoogte weerlegd kan worden als meer algemene somberte over de staat van de moderne samenleving, geldt dat zeker niet voor de verontrusting van Morozov en anderen over de toenemende censuur en surveillance op internet. Er is weinig reden om aan te nemen dat Social Media de komende jaren een veiliger plek worden voor activisten en dissidenten in totalitaire samenlevingen die sociale en democratische verandering wensen. Dit tempert met recht het optimisme over de betekenis van Social Media tot realistische proporties. Maar als Morozov daarmee stelt dat het internet verloren is voor democratie en mensenrechten, dan lijkt het doemdenken met hem aan de haal te gaan.

Hoe zeer totalitaire regimes namelijk ook de toegang tot internet voor hun burgers trachten te beperken of te blokkeren, telkenmale blijkt dat het vernuft van gebruikers groter is. Terwijl de Chinese overheid er bijvoorbeeld in slaagde om in 2009 internet 10 maanden te blokkeren en geen land volgens Amnesty International zoveel dissidente bloggers en journalisten gevangen heeft gezet³¹, weten bloggers toch via het anonieme netwerk Tor en het, door de spirituele beweging Falun Gong opgezette Free Gate met elkaar en de buitenwereld in contact te blijven³².

Daarbij heeft ondertussen zo'n 33 procent van de wereldbevolking toegang tot internet. Dat is een toename van meer dan 500 procent in 10 jaar tijd, die vooral wordt veroorzaakt door internetgebruikers in Afrika, Azië en Latijns-Amerika³³. Bovendien vindt er met het snel groeiende gebruik van smartphones een explosie plaats van mobiele Social Media. De verwachting is dat in 2016 iedereen toegang heeft tot

een mobiele telefoon, waarbij de helft van de wereldbevolking toegang zal hebben tot een smartphone en dus ook tot internet en publieke platforms als YouTube, Facebook en Twitter³⁴. Daarbij neemt het snel stijgende gebruik van smartphones naar verhouding ook nog eens het meeste toe in gesloten samenlevingen, zoals bijvoorbeeld in Noord -Korea³⁵.

Anders gezegd, de toename van censuur en surveillance op internet door staten is buitengewoon zorgwekkend en verdient de hardst denkbare kritiek. Maar het rechtvaardigt niet de conclusie dat Social Media daardoor geen betekenis meer kunnen hebben voor al die burgers die zich ertegen verzetten. Of zoals Morozov het formuleert: 'that democracy slips through the net'.

Als ik terugkeer naar de Arabische opstanden, waar tirannieke heersers er niet voor bleken en blijken terug te deinzen het internet te blokkeren en bloggers op te jagen, gevangen te zetten of te vermoorden, slagen grote groepen mensen erin met elkaar contact te hebben en – zoals in Syrië – de wereld van hun lijden te vertellen. De eerder aangehaalde mediaprofessor Clay Shirky stelt terecht dat alle politieke vrijheid begint met de mogelijkheid om met elkaar te kunnen communiceren. Vrijheid van communicatie hebben de Social Media weliswaar niet gebracht. Social Media hebben wel de – soms risicovolle – mogelijkheid van communiceren gebracht van mensen die voorheen door staatscontrole van elkaar, in een land en internationaal, waren afgesneden³⁶. En het is precies in de mogelijkheid van communicatie, of beter van conversatie, waarmee Social Media een nieuwe horizon openen ten opzichte van de klassieke media. De sociologen Katz en Lazarsfeld onderscheiden in hun klassieke theorie over de vorming van politieke opvattingen, twee stappen. Als eerste moet er sprake zijn van de spreiding van politieke informatie door de media. Als tweede stap moeten deze standpunten besproken worden door vrienden, familie en collega's. Pas dan ontwikkelen burgers onafhankelijke opvattingen en een conceptie van democratie en politieke vrijheid. In hun onderlinge gesprek articuleren zij ook hun gezamenlijke onvrede met sociale misstanden en politieke onvrijheid³⁷. Het is in deze tweede sociale stap dat internet en Social Media van onderscheidende betekenis zijn. Tijdens de Arabische opstanden, maar ook bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van de occupybeweging, speelden Social Media

een doorslaggevende rol in het op gang brengen van een conversatie tussen bekenden en onbekenden. Of zoals Shirky het verwoordt: 'toegang tot informatie is politiek veel minder belangrijk dan toegang tot conversatie'³⁸.

De opkomst van zogenaamde leaderless revolutions illustreert eens te meer dat Social Media behulpzaam zijn bij het ontwikkelen van een burgerlijke samenleving, een gesprek tussen burgers over hun onvrede en politieke wensen, los van de heersende politieke macht en instituties.

Maar in het verloop van de Arabische opstanden ligt ook een belangrijke relativering besloten over ongeremde verwachtingen over een op handen zijnde virtuele democratie. Een civiele samenleving op internet kan de werkelijke samenleving niet vervangen of overvleugelen. In de meeste Arabische landen waar meestens jonge mensen in opstand kwamen, lijken oudere maatschappelijke en politieke instituties zoals de MoslimBroederschap en soms het leger, het te hebben overgenomen nadat de dictators zijn verjaagd. De ontwikkeling van een werkelijk democratische, publieke sfeer waarin ook vrijzinnige jongeren en vrouwen een plek hebben, kost tijd en kan beginnen in de conversatie op Social Media. Maar het zal zijn beslag moeten krijgen in de vestiging van nieuwe maatschappelijke en politieke bewegingen in de 'echte' samenleving. Of deze beslissende stap in landen als Tunesië, Egypte, Marokko maar ook in China uiteindelijk ook zal worden gezet, kunnen wij eenvoudigweg nog niet overzien.

Laat ik afrondend wel een waarschuwing afgeven aan ons, geïnteresseerde en betrokken toekijkers in Westerse democratieën.

In een geruchtmakende toespraak in januari 2010 wierp Hillary Clinton zich op als de hoeder van het wereldwijde vrije internet. Zij kondigde daarin aan dat de Amerikaanse overheid actief instrumenten zou ontwikkelen voor een open toegang tot internet. In de eerste plaats staat haar ideële betoog in schril contrast met de binnenlandse – en soms ook internationale – veiligheidsmaatregelen die de VS treft, dikwijls gesteund door de internetbedrijven in Silicon Valley, om internetvrijheid onder het mom van terrorismedreiging te beperken. De extreem repressieve reactie van het State-Department op de publicatie door Wikileaks van gevoelige overheidsinformatie laat

helemaal zien dat de Amerikaanse overheid met twee maten meet: inmiddels zit soldaat Bradley Manning die de informatie lekte 2 jaar vast zonder werkelijk zicht op een proces.

Maar los van de hypocrisie in de binnenlandse omgang met internetvrijheid, heeft een instrumentele omgang met internet ten faveure van 'regime change' in totalitaire staten mogelijk een averechts effect. Zoals het fiasco met het Amerikaanse encryptieprogramma Haystack in Iran liet zien, brengt het dissidente bloggers juist in gevaar. Bovendien schuilt de kracht van Social Media nu juist in de conversatie tussen burgers, in totalitaire staten en internationaal, ongehinderd door politieke en bestuurlijke bemoeienis.

Als westerse staten en burgers een rol willen spelen in de mensenrechtelijke en democratische omwenteling in de Arabische wereld moet dat er één zijn van bescheiden, faciliterende solidariteit. Als eerste is dat vanzelfsprekend het hooghouden van de politieke vrijheden op internet en daarbuiten, in eigen land en internationaal. Dat betekent eventueel ook het treffen van slimme sancties als die vrijheden met voeten worden getreden en regimes geweld gebruiken tegen hun burgers. Daartoe behoort ook het faciliteren van wereldwijde, anonieme netwerken zoals Tor, ondanks het misbruik dat daarvan ontegenzeggelijk door criminelen wordt gemaakt. Even belangrijk is het becommentariëren en terugfluiten van westerse bedrijven zoals Google, Facebook en Twitter, als zij om commerciële redenen instemmen met de restricties die totalitaire staten hen willen opleggen of zelf censuur toepassen. Dat betekent ook dat wij, als gebruikers kritisch moeten zijn als deze bedrijven ons in toenemende mate persoonlijke informatie op maat willen aanreiken. Hoe groot ook de consumentistische verleiding is om rechtstreeks geleid te worden naar onze hobby's en favoriete winkels, dergelijke informatie op maat is een handig instrument voor totalitaire heersers om dissidenten en activisten eruit te pikken.

En als laatste, niet onbelangrijk, ons dagelijkse en dikwijls triviale gebruik van Social Media biedt een schuilplaats voor onderdrukte burgers. Blijft u, met andere woorden, vooral uw foto's van uw schattige kat plaatsen.

Voordat ik overga tot mijn dankwoord en nadat ik de Amerikaanse overheid heb bekritiseerd wil ik eindigen met de uitspraak van een grote Amerikaanse leider. Ronald Reagan zei in 1989: 'The Goliath of totalitarianism will be brought down by the David of the microchip'³⁹. Ronald Reagan had – natuurlijk – zelden gelijk, maar van deze ene uitspraak is zijn ongelijk nog niet aangetoond.

Dankwoord

Toen ik een jaar geleden ja zei op het verzoek om tijdelijk de Vrede-van-Utrecht-Leerstoel te bezetten, was dat deels om sentimentele redenen. Ooit studeerde ik hier met plezier en hartstocht. De kans terug te keren in het academiegebouw, en nu niet als student maar getooid met toga en baret, was te eervol om te negeren. Bovendien kwam het verzoek van Rosi Braidotti, een van de hoogleraren van wie ik destijds les had en van wie ik me ook na ruim twintig jaar nog de inhoud van haar colleges herinner.

Een half jaar is kort, 1 dag per week is krap om een voor mij nieuw onderwerp uitputtend te analyseren. Maar het is genoeg om de liefde voor de academie en de mensen die haar bevolken te hernieuwen. En dan bedoel ik met name de erudiete, onconventionele en hartveroverende Rosi Braidotti en haar hardwerkende en effectieve team: Nina Pigaht, Esther Rinkens, and Cornelia Vermaas. Dank jullie wel.

Graag bedank ik de Rector Magnificus Professor Bert van der Zwaan en de decaan van de faculteit Geesteswetenschappen Professor Wiljan van den Akker voor de kans die zij mij hebben geboden.

Ik bedank de Provincie Utrecht voor het mogelijk maken van de Vrede van Utrecht Leerstoel en natuurlijk de organisatie en medewerkers van de Stichting Vrede van Utrecht: met name Cynthia Wilson en Peter de Haan.

Een speciaal woord van dank reserveer ik voor de studenten die mij zijn uitgeleend door Jolle Demmers: Maartje Knepper, Sven Koenen, Maurits van Leeuwen, Floortje Sprengels en Sophia van Tol. Jullie bewijzen het ongelijk van sceptici over het niveau van de moderne universiteit: slim, snel, ambitieus en kritisch. Jullie zijn de toekomst van deze prachtige universiteit.

Noten

- 1 Richard Rorty, *Truth and Progress: Philosophical Papers, Volume 3*, Cambridge University Press 1999
- 2 http://en.wikipedia.org/wiki/Hama_massacre
- 3 <http://www.middleeastvoices.com/2012/02/syrias-1982-hama-massacre-recalled-lesson-for-assad-today/>
- 4 <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,921108,00.html>
- 5 [http://en.wikipedia.org/wiki/Syrian_uprising_\(2011-present\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Syrian_uprising_(2011-present))
- 6 <http://www.aljazeera.com/news/iddleeast/2012/05/201252616111118780.html>
- 7 <http://www.theatlanticwire.com/global/2011/07/unlike-1982-syrias-crackdown-hama-will-be-documented/39580/>
- 8 <https://Twitter.com/#%21/BSyria/status/133328756768120832>
- 9 Zowel voor de definitie van Social Media, als voor de uitwerking in categorieën baseer ik me op: Sarah Joseph, *Social Media, Political Change, and Human Rights*, 35 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 145 (2012), <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol35/iss1/3>
- 10 http://en.wikipedia.org/wiki/Mohammed_Nabbous
- 11 <http://www.youtube.com/watch?v=b5KBrSz1oxs&feature=related>
- 12 <http://www.internetworldstats.com/Facebook.htm>
- 13 Deze vergelijking komt van Paul Polman, de internationale CEO van Unilever, tijdens de jaarlijkse Bilderbergconferentie van VNO-NCW op 3 februari 2012
- 14 <http://en.wikipedia.org/wiki/Twitter>; <http://blog.Twitter.com/2012/03/Twitter-turns-six.html>
- 15 Zowel het voorbeeld van de Irakdemonstraties als van het verzet in Chiapas en in Seattle ontleen ik aan Jeroen van Laer & Peter van Aelst: *Internet and social movement action repertoires. Opportunities and limitations*, Routledge (2010), <http://www.m2p.be/publications/1284022829.pdf>
- 16 Philip N. Howard & Muzammil M. Hussain: 'The Role of Digital Media', *Journal of Democracy*, Volume 22, Number 3, July 2011 pp. 35-48, http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/journal_of_democracy/v022/22.3.howard.html; Alexandra Dunn: 'Unplugging a Nation: State media Strategy during Egypt's January 25 Uprising', *The Fletcher Forum of World Affairs*, vol. 35:2, 2011 http://fletcher.tufts.edu/~media/Fletcher/Microsites/Fletcher%20Forum/PDFs/2011summer/Dunn_FA.ashx
- 17 Howard & Hussein: noot 16
- 18 Carne Ross: *The Leaderless Revolution: How ordinary people will take power and change politics in the 21st century*, Simon & Schuster (2011)
- 19 Caroline Haythornthwaite: 'Strong, Weak, and Latent Ties and the Impact of New Media', *The Information Society: An International Journal*, Volume 18, Issue 5, 2002, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01972240290108195>

- 20 Eric Kluitenberg: *Legacies of Tactical Media. The tactics of Occupation from Tompkin Square to Tahrir*, Network Notebooks, Institute of Network Cultures, Amsterdam 2011, http://networkcultures.org/_uploads/NN5_EricKluitenberg.pdf
- 21 http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FOTN2011_Handout.pdf
- 22 Evgeny Morozov: *The Net Delusion. The Dark Side of the Internet*, Public Affairs, 2011
- 23 <http://stream.aljazeera.com/story/halal-internet>
- 24 Evgeny Morozov: 'Wither Internet Control', *Journal of democracy*, Volume 22, Nr. 2, 2011 <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Morozov-22-2.pdf>
- 25 Malcolm Gladwell: 'Small Change. Why the revolution will not be tweeted', in *The New Yorker*, October 4, 2010 http://www.newyorker.com/reporting/2010/10/04/101004fa_fact_gladwell
- 26 Geciteerd in Gladwell, noot 25
- 27 Clay Shirky: 'The Political Power of Social Media. Technology, the Public sphere and Political Change', in *Foreign Affairs*, vol.90, Nr. 1, 2011, <http://www.foreignaffairs.com/articles/67038/clay-shirky/the-political-power-of-social-media>
- 28 http://en.wikipedia.org/wiki/The_Guardian, [http://en.wikipedia.org/wiki/The_Sun_\(United_Kingdom\)](http://en.wikipedia.org/wiki/The_Sun_(United_Kingdom))
- 29 <http://www.ethanzuckerman.com/blog/2008/03/08/the-cute-cat-theory-talk-at-etech/>
- 30 In Clay Shirky, noot 27, en in Morozov, noot 24
- 31 Evgeny Morozov: 'how democracy slipped through the net', *Guardian*, 13 January 2011, <http://www.guardian.co.uk/technology/2011/jan/13/evgeny-morozov-the-net-delusion>, zie ook http://en.wikipedia.org/wiki/Internet_censorship_in_the_People%27s_Republic_of_China
- 32 Clay Shirky, noot 27
- 33 <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
- 34 <http://www.smh.com.au/business/total-coverage-mobile-service-set-to-go-global-by-2016-as-the-world-gets-smart-20110718-1hllk.html>
- 35 In Sarah Joseph, noot 9
- 36 Clay Shirky, noot 27
- 37 Elihu Katz & Paul Lazarsfeld: *Personal Influence*. Transaction Publishers 2006
- 38 Clay Shirky, noot 27
- 39 <http://bostonreview.net/BR34.2/morozov.php>

Curriculum Vitae Femke Halsema

Nadat zij in januari 2011 na 12 en een half jaar stopte als parlementariër en fractievoorzitter van GroenLinks, heeft Femke Halsema gekozen voor een ongebonden bestaan als freelancer. In 2011 bezette zij de Leonardo-leerstoel van de Universiteit Utrecht. Naast haar onderzoek als tijdelijk hoogleraar in het kader van de Vrede van Utrecht, schrijft zij een boek, bereidt zij een documentaireserie voor, schrijft zij op onregelmatige basis essays voor de Volkskrant. Verder en is zij onder andere voorzitter van de Raad van Commissarissen van de Weekblad PersGroep, voorzitter van het bestuur van Stichting Vluchteling en voorzitter van de Raad van Advies van de ASN-bank.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

- Marlene van Niekerk, *The Fellow Traveller (A True Story)* (2008)
- Bas van Bavel, *Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn? Economie en samenleving van de Middeleeuwen als laboratorium* (2008)
- Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap.*(2008)
- Wolfgang Herrlitz, *(Hoog-) Leraar Frantzen. Een stukje historie van het 'hoog' en 'laag' in de lerarenopleiding Duits te Utrecht* (2008)
- Wijnand W. Mijndhardt, *Religie, tolerantie en wetenschap in de vroegmoderne tijd* (2008)
- Michal Kobialka, *Representational Practices in Eighteenth-Century London: A Prolegomenon to Historiography of the Enlightenment* (2009)
- Árpád P. Orbán, *Kan een christen twee heren dienen? De omgang met Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen* (2009)
- Geert Buelens, *In de wereld* (2009)
- Paul Ziche, *Door een rode bril. Idealisme voor Cartesianen* (2009)
- Deryck Beyleveld, *Morality and the God of Reason* (2009)
- Eric Reuland, *Taal en regels. Door eenvoud naar inzicht* (2009)
- Sander van Maas, *Wat is een luisteraar? Reflectie, interpellatie en dorsaliteit in hedendaagse muziek* (2009)
- Paul Gilroy, *Race and the Right to be Human* (2009)
- Marco Mostert, *Maken, bewaren en gebruiken. Over de rol van geschreven teksten in de Middeleeuwen* (2010)
- David Pascoe, *Author and Autopilot: The Narratives of Servomechanics* (2010)
- Bert van den Brink, *Beeld van politiek* (2010)
- Joost Raessens, *Spelenderwijs. De ludische wending in de mediatheorie* (2010)
- Peter Galison, *The Objective Image* (2010)
- Frans Timmermans, *Het Europees Project in een mondiaal perspectief – 'chez nous – de nous – et avec nous!'* (2010)
- Frans W.A. Brom, *Thuis in de technologie* (2011)
- Joris van Eijnatten, *Beschaving na de cultural turn. Over cultuur, communicatie en nuttige geschiedschrijving* (2011)
- Joanna Bourke, *Pain and the Politics of Sympathy, Historical Reflections, 1760s to 1960s* (2011)
- Leo Lentz, *Let op: Begrip verplicht! Begrijpelijkheid als norm in de wet* (2011)
- Jos J.A. van Berkum, *Zonder gevoel geen taal* (2011)
- Martti Koskenniemi, *Histories of International Law: Dealing with Eurocentrism* (2011)
- Michael W. Kwakkelstein, *Het wezen van de schilderkunst volgens Leonardo da Vinci. Over de verhouding tussen kunsttheorie en de praktijk van de schilder in de Renaissance* (2011)
- Peter-Ben Smit, *De canon: een oude katholieke kerkstructuur?* (2011)
- Els Stronks, *Loden letters, digitale dartels* (2012)
- Bob G.J. de Graaff, *De ontbrekende dimensie: intelligentie binnen de studie van internationale betrekkingen* (2012)
- Christian Lange, *The Discovery of Paradise in Islam* (2012)

Colofon

Copyright: Femke Halsema

Vormgeving en druk: Labor Grafimedia BV, Utrecht

Deze uitgave is gedrukt in een oplage van 300

Gezet in de PBembo en gedrukt op 120 grams papier Biotop.

ISBN 987-94-6103-025-2

Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2012.

Het ontwerp van de reeks waarin deze uitgave verschijnt is beschermd.

